दीपकम्

प्रथमः भागः

षष्ठकक्षायाः संस्कृत-पाठ्यपुस्तकम्

0672

© NCERT
not to be republished

राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद्
NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH AND TRAINING

0672 – दीपकम् – प्रथम: भाग:
षष्ठकक्षाया: संस्कृत-पाठ्यपुस्तकम्

ISBN 978-93-5292-923-8

प्रथम संस्करण
जून 2024 ज्येष्ठ 1946

PD 500T SU

© ***राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद्, 2024***

₹ 65.00

एन.सी.ई.आर.टी. वॉटरमार्क 80 जी.एस.एम. पेपर पर मुद्रित।

सचिव, राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद्, श्री अरविंद मार्ग , नयी दिल्ली 110 016 द्वारा प्रकाशन प्रभाग में प्रकाशित तथा देवटैक पब्लिशर्स एवं प्रिंटर्स प्रा. लि., 14/3 बोलटोन कम्पाउंड, मथुरा रोड, फ़रीदाबाद (हरियाणा) द्वारा मुद्रित।

सर्वाधिकार सुरक्षित

- प्रकाशक की पूर्व अनुमति के बिना इस प्रकाशन के किसी भी भाग को छापना तथा इलैक्ट्रॉनिकी, मशीनी, फ़ोटो प्रतिलिपि, रिकॉर्डिंग अथवा किसी अन्य विधि से पुन: प्रयोग पद्धति द्वारा उसका संग्रहण अथवा प्रचारण वर्जित है।
- इस पुस्तक की बिक्री इस शर्त के साथ की गई है कि प्रकाशन की पूर्व अनुमति के बिना यह पुस्तक अपने मूल आवरण अथवा जिल्द के अलावा किसी अन्य प्रकार से व्यापार द्वारा उधारी पर, पुनर्विक्रय या किराए पर न दी जाएगी, न बेची जाएगी।
- इस प्रकाशन का सही मूल्य इस पृष्ठ पर मुद्रित है। रबड़ की मुहर अथवा चिपकाई गई पर्ची (स्टिकर) या किसी अन्य विधि द्वारा अंकित कोई भी संशोधित मूल्य गलत है तथा मान्य नहीं होगा।

रा.शै.अ.प्र.प. के प्रकाशन प्रभाग के कार्यालय

एन.सी.ई.आर.टी. कैंपस
श्री अरविंद मार्ग
नई दिल्ली 110 016 फोन : 011-26562708

108, 100 फीट रोड
हेली एक्सटेंशन, होस्डेकेरे
बनाशंकरी III इस्टेज
बेंगलुरू 560 085 फोन : 080-26725740

नवजीवन ट्रस्ट भवन
डाकघर नवजीवन
अहमदाबाद 380 014 फोन : 079-27541446

सी.डब्ल्यू.सी. कैंपस
निकट : धनकल बस स्टॉप पनिहटी
कोलकाता 700 114 फोन : 033-25530454

सी.डब्ल्यू.सी. कॉम्प्लेक्स
मालीगाँव
गुवाहाटी 781 021 फोन : 0361-2676869

प्रकाशन सहयोग

अध्यक्ष, प्रकाशन प्रभाग	:	*अनूप कुमार राजपूत*
मुख्य संपादक	:	*श्वेता उप्पल*
मुख्य उत्पादन अधिकारी	:	*अरुण चितकारा*
मुख्य व्यापार प्रबंधक	:	*अमिताभ कुमार*
सहायक उत्पादन अधिकारी	:	*जहान लाल*

आवरण एवं चित्रांकन
ग्रीन ट्री डिजाइनिंग स्टूडियो

© NCERT not to be republished

पुरोवाक्

राष्ट्रिय-शिक्षा-नीतिः–2020 एकस्याः परिवर्तमानायाः पाठ्यचर्यायाः शैक्षिकसंरचनायाश्च अनुशंसां करोति, यस्याः प्रकल्पनं सावधानेन विभिन्नेषु स्तरेषु छात्राणां सर्वाङ्गीणविकासाय कृतमस्ति। अस्यां संरचनायाम् आधारभूते स्तरे वर्षपञ्चकम्, प्रारम्भिके स्तरे वर्षत्रयम्, प्राथमिके स्तरे वर्षत्रयं तथा च माध्यमिके स्तरे वर्षचतुष्टयं संयोजितमस्ति। सर्वेषु स्तरेषु वयोऽनुगुणः पाठ्यक्रमः, शिक्षाशास्त्रानुगुणा शिक्षा च निर्बाधगत्या सातत्येन भवेदिति प्रकल्पितमस्ति।

राष्ट्रिय-शिक्षा-नीतिः–2020 देशे शिक्षायाः एकाम् एतादृशीं प्रणालीं परिकल्पयति या भारतीये लोकाचारे मानवीये प्रयासे एवञ्च ज्ञानस्य सर्वेषु क्षेत्रेषु भारतवर्षस्य सभ्यतागतोपलब्धौ आधारिता अस्ति, तथा च एकविंशतिशताब्द्याः सम्भावनाभिः आह्वानैश्च रचनात्मकरूपेण संयोजनाय छात्रान् सन्नद्धान् करोति। एतस्याः आह्वानात्मिकायाः दृष्टेः आधारः विद्यालयस्य सर्वेषु क्षेत्रेषु पाठ्यक्रमेषु च विद्यालयीय-शिक्षा–*राष्ट्रिय-पाठ्यचर्या-रूपरेखा–2023* इत्यनया सम्यक्तया निरूपितः अस्ति। आधारभूते स्तरे प्रारम्भिकस्तरे च मानवास्तित्वस्य सर्वेषु स्तरेषु एवञ्च पञ्चकोशेषु अन्तर्निहितानां शक्तीनां पोषणानन्तरं प्राथमिकस्तरे विद्यार्थिनः अधिगमस्य प्रगतेः मार्गं प्रशस्यति।

विद्यालयीय-शिक्षायाः *राष्ट्रिय-पाठ्यचर्या-रूपरेखा–2023* मूलभूतेन स्तरेण सह अन्येषां स्तराणां सम्बन्धं सुदृढं कर्तुं विस्तृतं मार्गनिर्देशनं प्रददाति, येन बालाः एकस्मात् स्तरात् अपरस्मिन् स्तरे सम्यक्तया स्वाधिगमस्य संवर्धनं कुर्युः। प्राथमिकस्तरे अस्याः संरचनायाः उद्देश्यम् अस्ति यत् छात्राः तैः कौशलैः परिपूर्णाः स्युः, येषां संवर्धनं तेषां तत्तत्स्तरे सर्वाङ्गीणविकासाय अपेक्षितम् अस्ति। यथा-यथा ते स्वजीवने अग्रेसरन्ति तथा-तथा तेषां विश्लेषणात्मक-वर्णनात्मक-कथात्मकानां च क्षमतानां संवर्धनं भवति, तथा च तैः सम्मुन्नतैः कौशलैः छात्राः भविष्ये आगम्यमानानाम् आह्वानानाम् अवसराणां च कृते सन्नद्धाः भवन्ति। दशविषयैः समन्विता पाठ्यचर्या तेषां सर्वाङ्गीणविकासं सुनिश्चितं करोति। अस्यां पाठ्यचर्यायाम् अन्तर्भूतेषु विविधेषु पाठ्यक्रमेषु तिस्रः भाषाः – हिन्दी, आङ्ग्लम् उर्दू वा, संस्कृतं च इत्येतै: सह विज्ञानं गणितं सामाजिकविज्ञानं कलाशिक्षा शारीरिकशिक्षा कौशलशिक्षाश्च सम्मिलिताः सन्ति।

© NCERT not to be republished

एन.सी.एफ्.–एस्.ई.–2023 भाषाशिक्षायै क्षमताधारिताधिगमस्य संस्तुतिं करोति, यत् प्रत्येकं शैक्षिकस्तरे दक्षतानां निदर्शनात्मकानाम् अधिगमानां च प्रतिफलेन सह पाठ्यचर्यायां निर्दिष्टस्य लक्ष्यस्य प्राप्त्यर्थम् आधारं संस्थापयति। अस्यां संरचनायाम् आधारितानि पाठ्यपुस्तकानि स्वाधिगमस्य विकसनाय अनुभवात्मके एवञ्च क्रियात्मके अधिगमे बलं ददाति। एषा स्वीकरोति यत् शिक्षकः केवलं ज्ञानवाहको न भूत्वा सौविध्य-प्रदायकस्य भूमिकां निर्वहति।

एवंविधपरिवर्तमानायै शिक्षणसंस्कृत्यै आवश्यकपरिवेशः अपेक्षितः भवति । एतादृश-परिवेशस्य कृते समुचितं पाठ्यपुस्तकम् अपेक्षितमस्ति । तत् पाठ्यपुस्तकं पाठ्यचर्यायाः विभिन्नैः क्षेत्रैः सह सम्बद्धं स्यात्, यतो हि तत् पुस्तकं शिक्षणसामग्री-शिक्षणप्रविध्योर्मध्ये एकां केन्द्रियां भूमिकां निर्वक्ष्यति। एतत् पाठ्यपुस्तकम् अन्वेषणजिज्ञासाभ्यां प्रत्यक्षनिर्देशस्य अवसरस्य च मध्ये न्यायोचितं सन्तोलनं स्थापयेत्। समुचितं कक्षाकक्षसंयोजनं, विषयान्तरेषु च सम्प्रत्ययानां सम्बन्धस्थापनाय शिक्षकस्य सिद्धता चापि परिवर्तमानायै शिक्षणसंस्कृत्यै आवश्यकौ प्रतिबन्धौ स्तः।

"राष्ट्रिय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद् स्वपक्षतः सर्वेभ्यः छात्रेभ्यः एतादृशानि पाठ्यपुस्तकानि समुपलब्धानि कर्तुं प्रतिबद्धास्ति। प्रख्यातान् विषय-विशेषज्ञान्, शिक्षाशास्त्रिणः, कार्यरतान् शिक्षकान् च सदस्यरूपेण संयोज्य एतत्प्रयोजनाय संघटितः विभिन्नपाठ्यचर्यायाः क्षेत्रसमूहः एतादृशस्य पाठ्यपुस्तकस्य विकासाय सर्वविधं यत्नं कृतवान्। संस्कृतस्य अध्ययनार्थं *'दीपकम्–प्रथमः भागः'* इति पाठ्यपुस्तकं षष्ठकक्षायाः कृते एषु पाठ्यपुस्तकेषु अन्यतमम् अस्ति। छात्राः अनुभवात्मिकायां शिक्षायां अग्रेसराः भवेयुः इति एतदर्थं *राष्ट्रिय-शिक्षा-नीतिः–2020* एवञ्च *एन.सी.एफ्.–एस्.ई.–2023* इत्युभयोः प्रदत्तयोः निर्देशयोः अनुगुणं सुचिन्तनपूर्वकं सावधानेन अस्य पाठ्यपुस्तकस्य प्रकल्पनं कृतम् । अस्य सामग्रीषु वर्णमाला-संवाद-कथा-श्लोक-गीत-प्रहेलिका- दैनन्दिनव्यवहारोपयोगिनां च पाठानां संयोजनमस्ति, छात्राणां सामाजिक-सांस्कृतिक-सांवेगिक-शैक्षिक-भौगोलिकान् च प्रतिबिम्बान् सुष्ठु धारयति। एषु च तेषां स्वजीवनस्य सजीवानाम् अनुभवानां सङ्केताः नूनम् उपलब्धाः भवन्ति । *'दीपकम्–प्रथमः भागः'* इति पाठ्यपुस्तके भारतीय-ज्ञान-परम्परायाः (आई.के.एस्.) बृहत्कोशैः कलात्मकैः सांस्कृतिकैः सम्पद्भिः च खण्डेषु सामग्रीणां ग्रथनं कृतमस्ति। तथा च पारिस्थितिकीयसंवेदनशीलता-लैङ्गिकसमानताभ्यां साकं समावेशि-मानवीय-मूल्यानि च अस्मिन् सन्निहितानि सन्ति । एतत् पाठ्यपुस्तकं पाठानुगुणं वर्णरञ्जितैः चित्रैः सह सूक्ष्मेण उत्कृष्टेन च शैक्षिकप्रौद्योगिक्याः सदुपयोगेन पूरितमस्ति।

मम मते सर्वेषां व्यावहारिकाणाम् उद्देश्यानां कृते एतत् पाठयपुस्तकं पाठ्यचर्यया सम्बद्धं सर्वं लक्ष्यं प्राप्तुं सफलम् अस्ति। अनेन चतुर्णां कौशलानां विकासेन सह प्राकृतिक्याः जिज्ञासायाः संवर्धनम् एकीकृत्य सार्थकसन्दर्भेषु 'वयं शब्दार्थान् जानीमः' अभ्यासकार्यं, योग्यताविस्तरः, परियोजनादीनां च संयोजनं कृत्वा श्रवण-भाषण-पठन-लेखनेषु चतुर्षु कौशलेषु प्रमुखदक्षतानां विकासस्य कृते मार्गदर्शनं कृतमस्ति । अस्य पाठ्यपुस्तकस्य शैक्षिकं परिप्रेक्ष्यं छात्रेषु आलोचनात्मक-चिन्तनस्य तथा च निर्णयस्य क्षमतायाः विकासस्य महत्त्वं प्रतिपादयति। अनेन सह कक्षायाः वातावरणं सजीवं कर्त्तुं सहाध्यायि-समूहस्य अधिगमाय पर्याप्तः अवसरः आवश्यकः। येन शिक्षकः अधीयमानः छात्रः च उभौ लाभान्वितौ भवतः।

एतद् अतिरिच्य इदम् अवधेयं यत् अनेन पाठ्यपुस्तकेन सह अन्येषाम् अपि विभिन्नानाम् अधिगमस्रोतसाम् अन्वेषणं कर्तुं छात्राः अस्मिन् स्तरे प्रोत्साहनीयाः। तादृशानां योग्यसंसाधनानां सम्प्रदाने विद्यालयस्य पुस्तकालयस्य च भूमिका महत्त्वपूर्णा भवति । एवञ्च एतत् कर्त्तुं मातापितृभ्यां सह शिक्षकाणां मार्गदर्शनं प्रोत्साहनं च छात्राणां कृते अमूल्यं पाथेयं भविष्यति। वस्तुतस्तु शिक्षणस्य एकं प्रभावपूर्णं वातावरणं तद् भवति, यस्मिन् छात्राः स्वयमेव प्रेरिताः भूत्वा शिक्षणे रुचिं प्रकटयन्ति तथा च अधिगमस्य प्रक्रियायां स्वरचनात्मकं योगदानं सुनिश्चितं कुर्वन्ति।

अनेन सह तान् सर्वान् प्रति कार्तज्ञं बिभर्मि, ये अस्य पाठ्यपुस्तकस्य विकासे सहयोगं प्रदत्तवन्तः। आशासे यत् सर्वेषां सम्बद्धजनानां छात्राणाम् आकाङ्क्षायाः अपेक्षायाश्च पूर्तिः अनेन सुचारु भविष्यति। तथापि पाठ्यपुस्तके परिष्काराय गुणसंवर्धनाय च उपयोग-कर्त्तॄणां प्रस्तावाः प्रतिक्रियाः च सर्वतोभावेन अस्मत्कृते स्वागतयोग्याः सन्ति।

दिनेशप्रसादः सकलानी
निदेशकः
राष्ट्रिय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद्

नवदेहली
11 जून 2024

© NCERT not to be republished

© NCERT
not to be republished

भूमिका

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ।।

संस्कृतभाषा आप्राचीनकालात् भारतीयकलायाः, संस्कृत्याः, सभ्यतायाः, दर्शनस्य, विज्ञानस्य, गणितस्य, इतिहासस्य, तन्त्रज्ञानादीनां विषयाणाम् अभिव्यक्तेः माध्यमरूपा वर्तते। अत एव भारतस्य संविधाने अष्टमसूच्यां वर्णिता आधुनिकीयं भाषा। अस्याः साहित्यं विशालतमम् अस्ति। उच्यते यत् ग्रीक्-लैटिन्-साहित्यद्वयमपि मेलयित्वा तुलना क्रियते चेदपि तत् संस्कृतभाषासाहित्य-समानं भवितुं नार्हति। अत एव भारतस्य संविधाने संस्कृतभाषायाः स्थानं विशेषतः कल्पितम् अस्ति।

राष्ट्रिय-शिक्षा-नीतिः–2020 तथा च *राष्ट्रिय-पाठ्यचर्या-रूपरेखा–2023* इत्यनयोः अनुगुणम् एतत् पुस्तकं निर्मितम् अस्ति । पाठ्यपुस्तकं न केवलम् एकम् उपकरणम् अथवा माध्यमम्, अपितु तत्तद्-भाषायां निहितस्य ज्ञानराशेः बहिः प्रकाशनस्य सामग्री अस्ति । प्रायः षष्ठकक्षायां प्रथमवारं छात्राः संस्कृतं पठन्ति इत्यतः बालानां सुखबोधाय सर्वेऽपि पाठाः सचित्रं सरल-मानक-संस्कृतेन च लिखिताः । औपचारिकरूपेण चतुर्णामपि भाषाकौशलानां विकासाय पाठेषु अभ्यासेषु च विशेषतः अवधानं कृतम् अस्ति। सर्वेषु पाठेषु भाषिकतत्त्वानि समायोजितानि सन्ति । एतत् पाठ्यपुस्तकम् औपचारिक-व्याकरणभूयिष्ठं नास्ति चेदपि छात्रः भाषामाध्यमेन व्याकरण-विषयान् अवगन्तुं प्रभवेत् । ज्ञातात् अज्ञातं प्रति, सरलात् कठिनं प्रति, स्थूलात् सूक्ष्मं प्रति इत्यादीनां शिक्षणसूत्राणां तथैव प्रेरणासिद्धान्तः, क्रियासिद्धान्तः, रुचिसिद्धान्तः, रचनात्मकसिद्धान्तः इत्यादीनां शिक्षणसिद्धान्तानां च अधिष्ठाने अस्य पाठ्यपुस्तकस्य रचना कृता अस्ति। संवादाः, श्लोकाः, कथाः, गीतानि, सुभाषितानि, प्रहेलिकाः, गद्यांशाः चेति एवं-प्रकारेण पाठ्यपुस्तके विविधता प्रदर्शिता, येन कक्षायाम् अध्येतॄणाम् अध्यापकानां च मध्ये अन्तःक्रिया सातत्येन सम्भवेत्।

पाठातिरिक्ताः अपि अवगन्तव्याः विषयाः योग्यताविस्तरे योजिताः सन्ति । प्रतिपाठं विविधप्रकारकाः परियोजनाः योजिताः येन छात्राः गृहजनैः मित्रैः सामाजिक-परिवेशेन सह अन्येषां साहाय्येन च भाषाधिगमे रुचिं प्राप्स्यन्ति । भारतीय-ज्ञान-परम्परायाः (आई.के.एस्) विषये अपि पाठेषु प्रभूतसामग्र्यः सङ्कलिताः सन्ति। सामाजिक-सांस्कृतिक-नैतिक-मूल्यपरकाः

© NCERT not to be republished

पाठाः अपि अस्मिन् पाठ्यपुस्तके निहिताः सन्ति। पाठानाम् अन्ते वैविध्यपूर्णाः अभ्यासाः संयोजिताः सन्ति।

पाठ्यपुस्तकस्य कतिचन प्रमुखाणि उद्देश्यानि –

- षष्ठीकक्षायाः छात्राः सरलसंस्कृतेन सम्प्रेषणकौशलं प्राप्नुयुः।
- परिवेशीयैः शब्दैः सह परिचिताः भवेयुः।
- पुस्तकस्थान् अधिकांशान् विषयान् स्वयमेव पठित्वा अवगच्छेयुः।
- छात्राः निरन्तरम् अधिगमं कुर्युः।
- सचित्रात् पुस्तकात् स्वाध्यायप्रवृत्तेः विकासं प्राप्नुयुः।
- स्वयं कृत्वा भाषाधिगमं लभेरन्।
- सरलसंस्कृतेन नित्योपयोगिनां पदानां वाक्यानां च प्रयोगे कुशलाः भवेयुः।
- विविधैः क्रियाकलापैः रचनाभिः च छात्राः विषयान् अवगच्छेयुः।

'अभ्यासशालिनी सा विद्या' इति उक्त्यनुसारं शिक्षण-अधिगम-अर्जन-प्रक्रियायाम् अभ्यासस्य विशिष्टं महत्त्वम् प्रसिद्धमेव। भाषाशिक्षण-अधिगम-अर्जन-प्रसङ्गे तु अभ्यासाम् अतिविशिष्टं स्थानम् इति विचार्य अस्मिन् पुस्तके अभ्यासान् प्रति विशिष्टम् अवधानं प्रदत्तम्। वस्तुतः **इदं पुस्तकं केवलं पाठ्यपुस्तकम् एव न अपितु अभ्यासपुस्तकम् अपि अस्ति।**

एवं बहुविधानि उद्देश्यानि साधयित्वा विद्यालयस्तरीयम् इदं प्रथमं संस्कृत-पाठ्यपुस्तकं छात्रान् शिक्षकान् अन्यान् च पाठकान् प्रमुदितान् करिष्यति इति कामयामहे। अत्र इदम् अवधार्यं यत् पाठ्यक्रमः पाठ्यपुस्तकं च शिक्षणस्य निरन्तरं विकसनशीला प्रक्रिया। अतः यद्यपि पाठ्यपुस्तकं छात्राणां संस्कृतभाषाधिगमे उत्कृष्टं स्यात् इति अस्माभिः प्रयत्नः कृतः, तथापि अध्येतॄणां बुधजनानां च कालानुकालं पाठ्यपुस्तकम् अधिकम् उपयोगि कर्तुं प्रदत्तानां प्रस्तावानां वयं स्वागतं कुर्मः।

© NCERT not to be republished

राष्ट्रिय-पाठ्यक्रम-शिक्षणाधिगम-सामग्री-समितिः (एन्.एस्.टी.सी.)

महेशचन्द्र पन्त, *कुलाधिपति*, राष्ट्रिय शैक्षिक योजना एवं प्रशासन संस्थान — **अध्यक्ष**

मञ्जुल भार्गव, *प्रोफ़ेसर्*, प्रिन्सटन यूनिवर्सिटी, यू.एस्.ए. — **सह-अध्यक्ष**

सुधा मूर्ति, *प्रतिष्ठित लेखिका* एवं *शिक्षाविद्*

बिबेक देबरॉय, *अध्यक्ष*, प्रधानमन्त्री की आर्थिक सलाहकार परिषद् (ई.ए.सी.- पी.एम्.)

शेखर माण्डे, *पूर्व महानिदेशक*, सी.एस्.आई.आर्. एवं *प्रतिष्ठित प्रोफ़ेसर्*, सावित्रीबाई फुले पुणे विश्वविद्यालय, पुणे

सुजाता रामदोरई, *प्रोफ़ेसर्*, ब्रिटिश् कोलम्बिया विश्वविद्यालय, कनाडा

शङ्कर महादेवन्, संगीत विशेषज्ञ, मुम्बई

यू. विमल कुमार, *निदेशक*, प्रकाश पादुकोण बैडमिण्टन् अकादमी, बेङ्गळूरु

मिशेल् दनिनो, *विज़िटिङ्ग् प्रोफ़ेसर्*, आई.आई.टी., गान्धीनगर

सुरीना राजन्, *आई.ए.एस.* (सेवानिवृत्त), हरियाणा एवं *पूर्व महानिदेशक*, एच्.आई.पी.ए.

चमूकृष्ण शास्त्री, *अध्यक्ष*, भारतीय भाषा समिति, शिक्षा मन्त्रालय

संजीव सान्याल, *सदस्य*, प्रधानमन्त्री की आर्थिक सलाहकार परिषद् (ई.ए.सी.- पी.एम्.)

एम्.डी. श्रीनिवास, *अध्यक्ष*, सेण्टर् फॉर् पॉलिसी स्टडीज़्, चेन्नई

गजानन लोण्ढे, हेड्, प्रोग्राम् ऑफिस्, एन्.एस्.टी.सी.

रेबिन छेत्री, *निदेशक*, एस्.सी.ई.आर्.टी., सिक्किम

प्रत्यूष कुमार मण्डल, *प्रोफ़ेसर्*, सामाजिकविज्ञान शिक्षा विभाग, रा.शै.अ.प्र.प., नई दिल्ली

दिनेश कुमार, *प्रोफ़ेसर्*, योजना एवं अनुवीक्षण प्रभाग, रा.शै.अ.प्र.प., नई दिल्ली

कीर्ति कपूर, *प्रोफ़ेसर्*, भाषा शिक्षा विभाग, रा.शै.अ.प्र.प., नई दिल्ली

रञ्जना अरोड़ा, *प्रोफ़ेसर्* एवं *अध्यक्ष*, पाठ्यचर्या अध्ययन एवं विकास विभाग, रा.शै.अ.प्र.प., नई दिल्ली — **सदस्य-सचिव**

© NCERT not to be republished

राष्ट्र–गानम्

जन–गण–मन–अधिनायक जय हे
भारत–भाग्य–विधाता
पञ्जाब–सिन्धु–गुजरात–मराठा
द्राविड़–उत्कल–बङ्ग
विन्ध्य–हिमाचल–यमुना–गङ्गा
उच्छल–जलधि–तरङ्ग।
तव शुभ नामे जागे,
तव शुभ आशिष माँगे,
गाहे तव जय–गाथा।
जन–गण–मङ्गल–दायक जय हे
भारत–भाग्य–विधाता।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय जय हे॥

अस्माकं 'जन-गण-मन' इति राष्ट्रगानं मूलत: बाङ्ग्ला-भाषायां महाकविना रवीन्द्रनाथ·ठाकुर·महोदयेन रचितम्। भारतस्य राष्ट्रगान-रूपेण अस्य हिन्दी-रूपान्तरणं संविधान-सभायां २४.०१.१९५० इति दिनाङ्के स्वीकृतम्। इदं राष्ट्रगानम् अत्र संस्कृत-वर्तनी-अनुगुणं प्रस्तुतम् अस्ति।

पाठ्यपुस्तक-निर्माण-समितिः

मार्गदर्शन

महेशचन्द्र पन्त, *अध्यक्ष*, राष्ट्रिय पाठ्यक्रम एवं शिक्षण-अधिगम सामग्री समिति, भाषा (एन्.एस्.टी.सी.)

मञ्जुल भार्गव, *उपाध्यक्ष*, राष्ट्रिय पाठ्यक्रम एवं शिक्षण-अधिगम सामग्री समिति, भाषा (एन्.एस्.टी.सी.)

चमूकृष्ण शास्त्री, *सदस्य*, राष्ट्रिय पाठ्यक्रम एवं शिक्षण-अधिगम सामग्री समिति, भाषा (एन्.एस्.टी.सी.)

गजानन लोण्ढे, *सदस्य*, राष्ट्रिय पाठ्यक्रम एवं शिक्षण-अधिगम सामग्री समिति, भाषा (एन्.एस्.टी.सी.)

अध्यक्ष, संस्कृत भाषा उप-समूह

चान्दकिरण सलूजा, *न्यासी एवं निदेशक*, संस्कृत संवर्धन प्रतिष्ठान, दिल्ली

संस्कृत भाषा उप-समूह

कुमार बागेवाडिमठ, *सहायक अध्यापक*, शिक्षा विभाग, राष्ट्रिय संस्कृत विश्वविद्यालय, तिरुपति, आन्ध्र प्रदेश

डम्बरुधर पति, *सहायक आचार्य*, शिक्षा विभाग, जयपुर परिसर, केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, जयपुर राजस्थान

दिवाकर शर्मा, *टी.जी.टी. संस्कृत*, केन्द्रीय विद्यालय, क्र-2 ए.एफ़्.एस्., ग्वालियर, मध्य प्रदेश

निधि वेदरत्न, *टी.जी.टी. संस्कृत*, कोर् अकादमिक् इकाई, परीक्षा शाखा, शिक्षा निदेशालय, दिल्ली

भागीरथि नन्द, *आचार्य*, श्री लालबहादुर शास्त्री राष्ट्रिय संस्कृत विश्वविद्यालय, दिल्ली

मनोरमा, *सहायक आचार्य*, संस्कृत विभाग, ज़ाकिर हुसैन दिल्ली कॉलेज्, दिल्ली

मुकेश कुमार, *सहायक आचार्य*, संस्कृत विभाग, सनातन धर्म आदर्श संस्कृत महाविद्यालय, डोहगी, ऊना, हिमाचल प्रदेश

रणजित बेहेरा, *आचार्य*, संस्कृत विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली

वन्दना जे., *शैक्षणिक निदेशक*, शारदा गुरुकुलम्, चेम्मण्डा, त्रिशूर, केरला

वाई.एस्. रमेश, *आचार्य*, शिक्षा विभाग, जयपुर परिसर, केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, जयपुर, राजस्थान

© NCERT not to be republished

विजयपाल शास्त्री, *आचार्य*, केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, श्रीरघुनाथ कीर्ति परिसर, देवप्रयाग, उत्तराखण्ड

वेङ्कटसुब्रह्मण्य पी., *निदेशक*, व्योम लिङ्ग्विस्टिक् ल्याब्स् फ़ौन्डेशन्, बेङ्गळूरु, कर्नाटक

संभाजी विठ्ठल पाटील, *सहायक आचार्य*, वसन्तराव नाईक शासकीय कला एवं समाजविज्ञान संस्था, नागपुर, महाराष्ट्र

सिद्धार्थ ए. भार्गव, *मुख्य सलाहकार* एवं *प्रोग्राम् ऑफ़िस् सदस्य* – संस्कृत एवं भारतीय-ज्ञान-परम्परा (आई.के.एस्.) सी.ए.जी., एन्.एस्.टी.सी. – पी.ओ. तथा टी.एस्.जी. – एन्.सी.एफ़्. । *निदेशक*, ओं शान्तिधाम – वेद गुरुकुलम्, बेङ्गळूरु, कर्नाटक

सुदेषणा भट्टाचार्य, *आचार्य*, संस्कृत विभाग, गुवाहाटी विश्वविद्यालय, गुवाहाटी, असम

सुशान्त कुमार राय, *सहायक आचार्य*, शिक्षाशास्त्र विभाग, केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, श्रीसदाशिव परिसर, पुरी, ओडिशा

सूर्यमणि भण्डारी, *सहायक आचार्य*, व्याकरण विभाग, केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, श्रीरघुनाथ कीर्ति परिसर, देवप्रयाग, उत्तराखण्ड

सदस्य-समन्वयक

जतीन्द्र मोहन मिश्र, *आचार्य*, भाषा शिक्षा विभाग तथा संयोजक, पाठ्यचर्या क्षेत्र समूह, संस्कृत, रा.शै.अ.प्र.प., नई दिल्ली

सदस्य सह-समन्वयक

देवकीनन्दन, *सहायक आचार्य*, भाषा शिक्षा विभाग, रा.शै.अ.प्र.प., नई दिल्ली

वाचस्पतिनाथ झा "मणि", *सहायक आचार्य*, भाषा शिक्षा विभाग, रा.शै.अ.प्र.प., नई दिल्ली

© NCERT not to be republished

कार्तज्ञ्यम्

पाठ्यपुस्तकस्यास्य निर्माणप्रक्रियायां मार्गदर्शने समीक्षायां च बहुमूल्ययोगदानार्थं राष्ट्रिय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद् *राष्ट्रिय-पाठ्यचर्या-रूपरेखा*–पर्यवेक्षणसमितेः सदस्यैः सह अध्यक्षेभ्यः संस्कृतभाषायाः पाठ्यचर्या-क्षेत्रसमूहस्य सर्वसदस्येभ्यः अन्येभ्यः अन्तःसम्बन्धिविषयाणां पाठ्यचर्याक्षेत्रसमूहानाम् अध्यक्षेभ्यः सदस्येभ्यश्च कार्तज्ञ्यं प्रकटयति।

प्रो. मीरा-भार्गव-महाशयाः पुस्तकस्य कात्स्न्र्येन पुनरीक्षणं कृत्वा प्रतिपुष्टिप्रदानेन अस्मान् अनुगृहीतवत्यः। तदर्थम् ताभ्यः भूरिशः धन्यवादान् ज्ञापयामः।

पुस्तकस्य निर्माणे येषां कवीनां रचनाकाराणां च कृतयः सङ्कलिताः सन्ति तेभ्यः विद्वद्भ्यः परिषदियं हार्दं कार्तज्ञ्यं निवेदयति । अस्मिन् पुस्तके संस्कृत-संवर्धन-प्रतिष्ठानं, नवदेहली (www.samskritpromotion.in), तथा च Patrick J. Lynch, medical illustrator; C. Carl Jaffe, MD, cardiologist (www.patricklynch.net) इत्यनयोः कासाञ्चन सामग्रीणां संग्रहः कृतः। तदर्थम् उभयोः कृते कार्तज्ञं निवेद्यते।

वरिष्ठशोध-सहायकः श्रीबालमुकुन्दः एवञ्च *कनिष्ठशोधाध्येतारः* डॉ. देवेशः शर्मा, डॉ. अङ्कितसिंहः यादवः, निमेशकुमारः सिंहः, सरस्वती मिश्रा, विशालः त्यागी, डॉ. गोविन्ददासः तथा च फरहीन फातिमा *(संविदा–डी.टी.पी. संचालिका)* प्रक्रियायां यथायोग्यं सहयोगं दत्तवन्तः, अतः ते साधुवादार्हाः सन्ति।

अस्य पुस्तकस्य अन्तिमं रूपं प्रदातुं प्रकाशन-प्रभागं प्रति कृतज्ञतां ज्ञापयामः। पाठ्यपुस्तकस्य संपादने *सहायकसंपादिकां (संविदा)* अनुपमा-भारद्वाजं प्रति तथा च प्रकाशन विभागे *डी.टी.पी. प्रकोष्ठस्य प्रभारिणं* पवनकुमार-बरियारं प्रति धन्यवादं प्रकटयामः । रा.शै.अ.प्र.प. इत्यस्य प्रकाशन-प्रभागे *संविदारूपेण कार्यरतान् डी.टी.पी.-संचालकान्* विपनकुमार-शर्माणं, राजश्री-सैनीं, विवेक-राजपूतं च प्रति धन्यवादान् समर्पयामः।

© NCERT not to be republished

राष्ट्र–गीतम्

वन्दे मातरं, वन्दे मातरम्।
सुजलां सुफलां मलयज–शीतलाम्
शस्य–श्यामलां मातरम्,
वन्दे मातरम्॥

शुभ्र–ज्योत्स्ना–पुलकित–यामिनीम्
फुल्ल–कुसुमित–द्रुमदल–शोभिनीम्
सुहासिनीं सुमधुर–भाषिणीम्
सुखदां वरदां मातरम्,
वन्दे मातरं, वन्दे मातरम्॥

सत्यमेव जयते

'वन्दे मातरम्' इति गीतं बङ्किमचन्द्र·चटर्जी·महोदयेन रचितस्य काव्यस्य आदिमः अंशः अस्ति, यत् संस्कृत-भाषायां गुम्फितम् अस्ति। इदं गीतं स्वातन्त्र्य-संग्रामे भारतवासिनां नितरां प्रेरणाप्रदम् आसीत्। २४.०१.१९५० इति दिनाङ्के भारतस्य राष्ट्रपतिः डा. राजेन्द्र·प्रसादः संविधान-सभायाम् एवम् उद्घोषितवान् – " 'वन्दे मातरम्' यत् भारतस्य स्वातन्त्र्यान्दोलस्य उद्दीपने एकां ऐतिहासिकीं भूमिकां निरूढवत्, तत् राष्ट्र-गानेन "जन-गान-मन" इत्यनेन सह समानरूपेण सम्मानितं भविष्यति, समानं च महत्त्वं धारयिष्यति।"

पाठानुक्रमणिका

			पृष्ठाङ्काः
पुरोवाक्			*iii*
भूमिका			*vii*
वर्णमाला			*xvi*
१.	प्रथमः पाठः	**वयं वर्णमालां पठामः**	1
२.	द्वितीयः पाठः	**एषः कः ? एषा का ? एतत् किम् ?**	29
३.	तृतीयः पाठः	**अहं च त्वं च**	45
४.	चतुर्थः पाठः	**अहं प्रातः उत्तिष्ठामि**	59
५.	पञ्चमः पाठः	**शूराः वयं धीराः वयम्**	66
६.	षष्ठः पाठः	**सः एव महान् चित्रकारः**	77
७.	सप्तमः पाठः	**अतिथिदेवो भव**	86
८.	अष्टमः पाठः	**बुद्धिः सर्वार्थसाधिका**	94
९.	नवमः पाठः	**यो जानाति सः पण्डितः**	100
१०.	दशमः पाठः	**त्वम् आपणं गच्छ**	109
११.	एकादशः पाठः	**पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि**	118
१२.	द्वादशः पाठः	**आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः**	129
१३.	त्रयोदशः पाठः	**सङ्ख्यागणना ननु सरला**	140
१४.	चतुर्दशः पाठः	**माधवस्य प्रियम् अङ्गम्**	149
१५.	पञ्चदशः पाठः	**वृक्षाः सत्पुरुषाः इव**	157

© NCERT not to be republished

वर्णाः

वर्णमाला

(१) स्वराः

समानाक्षराणि	अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ
सन्ध्यक्षराणि	ए ऐ ओ औ

(२) व्यञ्जनानि

वर्ग्याः (स्पर्शाः)		क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म
अन्तःस्थाः (अर्ध-स्वराः)		य र ल व
ऊष्माणः		श ष स ह
अयोगवाहौ	अनुस्वारः	अं
	विसर्गः	अः

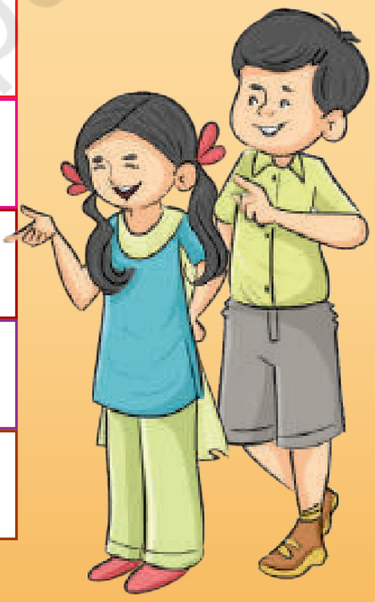

© NCERT not to be republished